

УДК 323.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.46.27>

УКРАЇНСЬКЕ ДИВО, ПОСТРАДЯНСЬКА КОНСТЕЛЯЦІЯ ТА МОРАЛЬНИЙ ДЖОКЕР

Едуард Щербенко

<https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>

*Інститут філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України,
вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, Київ, Україна*

У статті трактується проблема зв'язку генерацій як підмурівок успішності українського демократичного транзиту. Звертається увага на кореляцію академічної і «фольклорної» візії сценарію демократичного переходу, де відрефлектовані моменти тягlosti двох генерацій, парадоксальної амбівалентності дій політичного класу та інтеріоризації громадянської відповідальності нової генерації українців. Феномен Майдану визначається як гібридна владна гра, яка містить перформативний складник, що змінює внутрішні наративи акторів. Констатується, що у вітчизняних штудіях політичного дискурсу ігнорується сценарій революції. Водночас відзначається, що у них артикульовано неусувний критичний модус політичної комунікації в сучасному суспільстві, а також міститься потужний етичний складник (як у деліберативній теорії), ймовірно, пов'язаний з артикуляцією травми в посттоталітарному суспільстві. Пропонується комплексний сценарій демократичного переходу: уявлена спільнота пострадянської України, що накопичує соціальний капітал в умовах незалежної держави, в критичних пунктах, передбачених транзитним сценарієм, за спроби «гри на пониження» частини істеблішменту, що створює загрозу припинення демократичних реформ, каналізує синергію мереж довіри в публічну сферу (Ч.Тіллі), внаслідок чого «партія Майдану» постає емерджентним актором, який відновлює суспільний консенсус щодо реформ. Редукція політичної уяви в діях істеблішменту характеризується як демонічна сила, що, втім, сприяє мобілізації мереж довіри в русі опору, спрямованому на відновлення конкурентної політичної системи. На прикладі «етосу 2004» показано, що наратив революції, успадкований незалежною Україною від часів радянської державності, став у нових умовах засобом збереження інституційної пам'яті модернізації соціуму, маючи водночас коріння в українській автентичності.

Ключові слова: генерація, демократичний транзит, «етос 2004», Майдан, мережі довіри, наратив революції.

Пандемічна «ситуація Сократа» (2020), коли народи й уряди солідарно визнали, що знають, що не знають, як впоратися з безпрецедентним викликом, на яку скоро наклалася «ситуація Сковороди» (2022), за якої частина української громади, наслідуючи мандрівного філософа, рушила в світи, ніби з хитрістю світового розуму обравши парадоксально найдоречніший момент для культурної дипломатії (досить згадати контраст міграційної кризи напередодні пандемії ковіду), потребує рефлексії безпрецедентних викликів у післявоєнній та «постмодерній» Європі.

В цьому світлі чи не першим постає питання щодо чинності оптики «ситуації постмодерну», зважаючи на консенсус експертів щодо неминучої зміни в ближчому майбутньому архітектури світової системи безпеки, де ООН має заступити нова міжнародна організація, подібно як ООН свого часу замінила Лігу Націй, що не впоралася із завданням відвернення світової війни. Коли Україні судилося відіграти роль ключового актора у справі захисту європейських цінностей, зростає вага успішного завершення нею транзитного сценарію, рефлексії «чому Україні вдалося?».

Експертне коло лише віднедавна здобуло можливість у ретроспективі охопити шлях вітчизняного демократичного переходу як ціле. Попри очевидну багатомірність чинників (інституційних, комунікаційних, ціннісних та ін.) у порядку дискусії щодо генези «українського дива», вже зараз можемо запропонувати певну візію цього сюжету в *апофатичній* перспективі, вмістивши в фокус уваги чинник громадянської відповідальності «на виріст», здатності суспільства тримати складність сучасної цивілізації в перебігу зміни генерацій.

Україна й українці вкотре постали перед світом у революційному ореолі, як «несподівана нація». Проте зіставивши з концептуальним каркасом поширеного в академічній науці триетапного сценарію демократичного транзиту (лібералізація, інституціоналізація, консолідація) «фольклорну» його візію: «Мойсей сорок років водив народ пустелею, доки не вимерли народжені у рабстві», «дякувати Кучмі і Януковичу за Майдан», «я крапля в океані», можемо виявити вже імпліковані у цій його версії (суттєвою мірою твореній мережевою спільнотою) пункти рефлексії: тяглості двох генерацій, парадоксальної амбівалентності ролі політичного класу в його про-/протизахідних імпульсах; нарешті, інтеріоризацію моменту громадянської відповідальності у новій генерації українців, вільних як від ідеологічної індоктринації *ancient regime*, так і «багатовекторності» доби межичасся, через появу фігури проактивного громадянина.

Очевидно, зв'язуючою ланкою згаданих академічної і фольклорної візій вітчизняного транзиту при цьому постає феномен Майдану, особливої гібридної *power game*, яка містить у собі також риси перформативу, мовної гри, що змінює внутрішні наративи (*inner narratives*) акторів.

Зосереджуючись у цій роботі на фундаментальній спільності трьох її «версій» (1990, 2004 і 2013–2014 рр.), визначеній єдністю сюжету демократичного транзиту; вміщуючи в фокус дослідницької уваги доконечний в плані його успіху момент «естафети генерацій», ми виявляємо тут дивну прогалину у вітчизняних штудіях політичного дискурсу, що у своїх теоретичних побудовах не передбачають сценарію революції як одного з необхідних (симптоматично, між 2005 і 2013 рр. в Україні не було виконано жодного дисертаційного дослідження, присвяченого феномену Майдану).

Пояснення цьому знаходимо в особливостях рецепції вітчизняним суспільствознавством здобутків західної науки (у тому числі, в плані опанування «лінгвістичного повороту»). Торкаючись лише двох, ймовірно, найбільш евристичних прикладів: політичної лінгвістики, зокрема критичного дискурс-аналізу та деліберативної моделі демократії, відзначимо, що в основу дослідницької програми КДА покладено, по суті, релятивну картину рівноцінності усіх суджень про владу (абстрагованих при цьому від коригуючого порядку прийняття реальних рішень). Своєю чергою, деліберативна модель виходить з базової презумпції щодо політичної комунікації, за якою гарантовано збереження у ній демократичного консенсусу, коли сторони взаємно добирають найкращі аргументи стосовно порядку денного, що за умовчанням не допускає спроб узурпації влади: ситуація, про дотримання якої у вітчизняних умовах можна було говорити далеко не завжди.

Зрозуміло, рамки цих теоретичних моделей не дозволяють артикулювати асиметричні сценарії мовних/владних ігор, на кшталт спроб узурпації влади і протидії їм, до яких належить і Майдан. Через це постає перед необхідністю розширення дослідницького інструментарію. Але перед тим зупинимося на цінних здобутках підходів, згаданих вище, на які вже можемо спиратися.

Насамперед, в їхньому феноменологічному горизонті артикульована неусувна інстанція критичного модусу в політичних комунікаціях (пост)модерного суспільства,

що робить немислимим повернення до моноідеологічних її моделей (нео)радянського стибу. По-друге, в деліберативній теорії імпліцитно наявний потужний етичний складник, забезпечений, як можемо думати, артикуляцією травми посттоталітарного суспільства, орієнтованого на програмне «ніколи більше» (в Україні цей напрям робить лише перші кроки [1]). Важливим видається нам також глобальний вимір етики, характерний для аналізованого підходу (чим він не в останню чергу завдячує впливу марксизму), що, між іншим, полегшило імплементацію його здобутків вітчизняною експертною спільнотою.

Звернемося тепер до викликів, які постають перед дослідником при побудові когерентного нарративу щодо цілого українського транзиту в контексті окреслених утруднень. В нашій праці «Пригадуваний ресурс. Момент відповідальності в українському політичному дискурсі перехідної доби (1985–2014 рр.)» [2], виходячи з реалій, коли політичний дискурс виступає носієм інституційної пам'яті демократичного транзиту, ми запропонували наступний теоретичний сценарій.

Уявлена спільнота (*imagined community*) пострадянської України, молода демократія, що накопичує соціальний капітал в умовах незалежної держави, в критичних пунктах, передбачених транзитним сценарієм, за спроби «гри на пониження» частини істеблішменту, що створює загрозу припинення демократичних реформ, каналізує синергію мереж довіри в публічну сферу (Ч.Тіллі). внаслідок чого «партія Майдану» постає емерджентним актором, який відновлює суспільний консенсус щодо реформ, потверджуючи європейський вибір громади.

У подальшій дослідженні в фокусі нашої уваги постав момент зв'язку поколінь (когорт), відрефлектований також у «дзеркалі» дисертаційного жанру [3], що, проте, не був потрактований істеблішментом як «червона лінія», порушення якої спричиняє спалах енергії революційного карнавалу.

Констатуючи тут повторюваний пункт редукції політичної уяви, який слідом за Марксом можемо охарактеризувати як демонічну силу, водночас вбачаємо в ньому вихідний пункт рефлексії значно ширшої проблеми *демонічного* в політиці, що далеко виходить за межі даної роботи. Обмежимося з цієї причини лише необхідними викладками, що дозволить в подальшому звернутися до аналізу проблеми з належною повнотою.

Враховуючи, що кожен Майдан може бути представлений як «зустріч когорт», коли зміна Конституції засвідчує появу нового етосу, можемо сказати, що апофатична версія української «історії успіху», анонсована на початку, може бути побудована як перехід від «етосу 1991», визначеного підсумками історичного вибору на грудневому референдумі, до «етосу 2014» (першої, за Я. Грицаком, успішної революції креативного класу), потвердженого далі люти 2022-го.

В світлі сказаного особливої цікавості набуває проблема «етосу 2004», що в межах обраного нами підходу позначає вододіл між демократичною й авторитарною альтернативами в українському транзиті. Історія гідності про «вкрадені вибори», давши життя помаранчевому Майдану як обличчю світової демократії і розв'язана в «оксамитовій» перспективі за правилами win-win: не повинно пролитися жодної краплі крові і сторони зберігають обличчя, дозволяє в ретроспективі говорити про етос 2004 як необхідну проміжну ланку між етосом 1991 і 2014/22¹.

¹ Уявімо при цьому альтернативу: студентство, когорта народження 1986–1990, здобувши замість досвіду відновлення демократичних «правил гри» за підсумками загальнонаціонального руху протесту, досвід апофеозу «малини», чи не понесла б замість благословення прокляття світу? Для нас масштаб вибору між «Разом нас багато» і «Муркою» в історичному плані важко переоцінити.

Ключ, на нашу думку, слід шукати в особливостях «гри» чинного на той момент президента Кучми (що далі спробуємо реконструювати), який мірою зростання суспільної напруги та катастрофічності сценаріїв: отруєння лідера опозиції, скасування виборів (у мирний час) тощо тим настійніше повторював, що «революції не буде».

Проте яка революція? За роки незалежності склалася нова верства середнього класу, яка наразі постала перед загрозою втрати гарантій власності (на цей аспект одним з перших звернув увагу Д.Яневський). Помаранчева стрічка, ролик з яйцем, хіт «Разом нас багато» стали точками зборки «обчислювальної хмари» революційно-карнавального Майдану.

Т. Стецьків (один із «польових командирів»): «Особисто я вважав, що заходити на Банкову можна й якоюсь мірою навіть потрібно. Але тут абсолютно випадково, коли люди прийшли на Банкову, раптом з'явилися квіти. Звідки вони взялися? Адже такої команди не було. Річ у тому, що коли Ющенко того дня приніс присягу, йому подарували два букети квітів, і він із ними пішов на Майдан. А потім у перших рядах – на Банкову. І щойно ми прийшли туди і побачили десять рядів спецназу, то дівчата-студентки раптом вихопили ці квіти в Ющенка і почали роздавати їх омонівцям. І в той момент стало зрозуміло, що революція буде мирною» [4].

Під проводом А. Парубія, коменданта Українського Дому, група учасників акції на четвертий день протесту готується до запланованої блокади Кабінету Міністрів. «І власне, в процесі роздумів про тактику атаки я став свідком цікавої сцени, яка великою мірою скорегувала мої уявлення про цю революцію. Спонтанно, без спеціальної команди, до прихильників Януковича почали підніматись не хлопці, а молоді дівчата. З квітами в руках, з помаранчевою символікою, посміхаючись, вони підходили до «біло-синіх» і дарували квіти. Потім пов'язували на руки помаранчеві стрічки та про щось жваво і весело розмовляли з ними... Цей епізод став для мене важливим уроком. Більше того, я зрозумів з цього моменту: революція піде іншим шляхом, тобто не зовсім таким, як я собі уявляв. Не буде жорстких сутичок і протистоянь, а буде поступове «заповнення простору» противника» [5]. Отже, «демон Майдану» (звернемо увагу на ізоморфність його «невидимій руці» Адама Сміта) виступає координатором дій акторів, розширюючи горизонти уяви, створюючи спільноту нового етосу доброї волі, що забезпечує дорослішання генерації у сфері власної відповідальності.

Зіставимо тепер два висловлювання: «Сьогодні інша ситуація в країні. Сьогодні революційна ситуація в країні» (Президент Л. Кучма). «У термінах Марксової соціології це називається повстанням міських середніх верств» (Д. Яневський, один із лідерів протестної спільноти). Очевидно, революційний наратив обох сторін має походження з радянського субстрату. Чому в Україні він збергівся, ставши однією з опор «розбудови держави», а в Білорусі та РФ був придушений авторитарною альтернативою? Як можливу версію, що враховує українську автентіку, запропонуємо згадати на такий жанр, як інтермедія (інтерлюдія) часів барокко.

Дослідник М. Гудзій, звертаючись до місця жанру в тодішньому театрі, повідомляє: «Назва «інтерлюдія», чи «інтермедія» (від лат. *inter* – між, *ludus* – гра, *medium* – те, що знаходиться посередині), походить від того, що ці п'єси вставлялися між окремими частинами основної, серйозної драми... Головне призначення інтерлюдій полягало в тому, щоб дати відпочинок і розвагу глядачеві, стомленому серйозною дією, яка розігрувалася в основній п'єсі... Дійовими особами інтермедій були, як правило, персонажі з простолюду, що розмовляли кожний своєю народною мовою: українець – українською, росіянин – російською, білорус – білоруською, в той час як основні, серйозні п'єси писалися своєрідною книжною мовою.» Цитуючи одну з тодішніх поетик (1648), він наводить наступний пасаж:

«В інтермедіях розробляються забавні і жартівливі історії, оповідання, анекдоти, витівки слуг, придворних, бідняків, лестунів та ін.; найкращими для інтермедій особами є сільські мужики, кухарі, кучери, що мріють про ученість, про політичну діяльність, майстерно і спритно обдурюють один одного або інших, – одним словом, все забавне, що помітиш навіть в окремих людях, можна показувати в інтермедіях, в образі інших, однак, осіб, додержуючи пристойності» [6].

Отже, припускаючи, що культурна п'ам'ять нації, для якої доба барокко зберігає значення однієї з ключових, знайшла в його арсеналі невідпорну сміхову зброю, дозволяє нам вписати цей складник «політичної поетики» в пояснення українського дива побачивши, як з «парасолькової організації» пострадянського політичного суржика за лічені дні постає новий актор: демократія – лад, розрахований на звичайних людей, здатних на незвичайне.

Список використаної літератури

1. Карут К. Почути травму. Розмови з провідними спеціалістами з теорії та лікування катастрофічних досвідів. Київ, 2017. 496 с.
2. Щербенко Е.В. Пригадуваний ресурс. Момент відповідальності в українському політичному дискурсі перехідної доби (1985–2014 рр.). Київ, 2019. 248 с.
3. Щербенко Едуард. Кризи ідентичності як чинник українського демократичного транзиту. Генераційний аспект // *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 2022 No. 2. P. 242–248.
4. Анатомія душі Майдану // *Дзеркало тижня*. 2004. 10 грудня.
5. Парубій А. Записки коменданта. Хроніка Українського Дому – фортеці Помаранчевої революції, 2005. С. 36, 38.
6. Гудзій Микола. Українські інтермедії XVII–XVIII ст. // <http://litopys.org.ua/ukrinter/int02.htm>

UKRAINIAN MIRACLE, POST-SOVIET CONSTELLATION AND MORAL JOKER

Eduard Shcherbenko

<https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>

*H. Scovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Tryokhsviatitelska str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine*

The article treats the problem of connecting generations as a foundation for the success of Ukrainian democratic transit. young democracy. Attention is drawn to the correlation of academic and 'folcloric' visions of the scenario of democratic transition, which reflect the moments of connection between two generations, the paradoxical ambivalence of the actions of the political class, and the internalization of civic responsibility of the new generation of Ukrainians. The Maidan phenomenon is defined as a hybrid power game that contains a performative component that changes the internal narratives of the actors. It is noted that scenario of the revolution is ignored in domestic studies of political discourse. At the same time, it is noted that they articulate an indelible critical mode of political communication in modern society, and also contain , it is noted that they articulate an indelible critical mode of political communication in modern society, and also contain a powerful ethical component (as in deliberative theory), probably related to the articulation of trauma in a post-totalitarian society. A complex scenario of democratic transition is proposed: the imagined community of post-Soviet Ukraine, which accumulates social capital in the conditions of an independent state, in the critical points provided by the transit scenario, for attempts of 'play down' a part of establishment, which creates a threat of stopping democratic reforms, channels

a synergy of trust networks in public sphere (Ch. Tilly), as a result of which the ‘Maidan party’ appears as an emergent actor, which restores public consensus on reforms. The reduction of political imagination in the actions of the establishment is characterized as a demonic force, which, however, contributes to the mobilization of networks of trust in the resistance movement aimed at restoring a competitive political system. Using the example of the ‘ethos 2004’ it is shown that the narrative of the revolution, inherited by independent Ukraine from the time of Soviet statehood, became in the new conditions a means of preserving the institutional memory of the modernization scenario of Ukrainian society, while at the same time having roots in Ukrainian authenticity.

Key words: democratic transition, ‘ethos 2004’, generation, Maidan, networks of trust, revolutionary narrative.